

СУТНІСТЬ ТОЛЕРАНТНОСТІ

У статті розглядається сутність толерантності, аналізуються особливості її змісту та функціонування в царині політичних відносин.

Ключові слова: толерантність, соціальна взаємодія, політика, плюралізм, демократія, суспільна консолідація.

В статье рассматривается сущность толерантности, анализируются особенности ее содержания и функционирования в области политических отношений.

Ключевые слова: толерантность, социальное взаимодействие, политика, плюрализм, демократия, общественная консолидация.

The article deals with the phenomena of tolerance. The essence of tolerance, its main structural elements and some peculiarities of it are analyzed in the article.

Key words: tolerance, social interaction, policy, pluralism, democracy, consolidation.

Потреби зміцнення української державності, яка проходить останнім часом випробування кризою, в тому числі політичною, що супроводжується нестабільністю, ворожнечею всередині правлячого класу, ціннісно-світоглядним розколом у суспільстві, актуалізують всебічне вивчення феномену консолідації і толерантності як складової цього процесу.

В працях Б. Вільямса, Ю. Хабермаса, О. Перцева, В. Лекторського, Р. Валігової, І. Кушніренко, О. Тарасишиної у загальному плані дається визначення толерантності як терпимого ставлення до інакшості іншого, розкриваються її зміст, витоки, структура, функції, роль в житті суспільства і в політичній практиці.

Проте ще зустрічаються в літературі визначення толерантності просто як терпимості до іншого роду поглядів, вдач, звичок, [1, с. 172], або ж такі, що зводять її до близьких за семантикою понять «поблажливості» [2, с. 20], «ввічливості, збереження обличчя співбесідника» [3, с. 269], тобто до однієї з її лексем. Як видається, така неоднозначність поглядів аж ніяк не сприяє запровадженню цінностей та норм толерантності в якості риси політичної поведінки всіх причетних до відносин влади суб'єктів.

Цілі даної статті полягають у визначенні сутності толерантності, окресленні особливостей її змісту та функціонування в царині політичних відносин.

Як справедливо зауважує І. Стернін, толерантність – це у першу чергу категорія міжособової поведінки. «Вона діє на рівні людських відносин і тільки через них стає суспільним явищем» [4, с. 324]. Проблема толерантності постає і актуалізується у ситуації взаємодії одного суб'єкта з інакшістю (расово-етнічною, мовно-культурною, релігійною, соціально-статусною) іншого в системі суспільних відносин, коли відмінності між ними можуть сприйматися як значущі для підтримання екси-

стенціальної безпеки, соціокультурної автентичності та духовного суверенітету в притаманних для даного оточення параметрах. Стикаючись з такою інакшістю, суб'єкт реагуватиме на це або толерантно, або уникатиме контакту, або демонструватиме неприязнь, відразу, ворожість і навіть відкриту агресію у бік носія якихось неприємних для нього ознак.

В останньому випадку носій інакшості сприймається як об'єкт для критичних суджень, що розгортаються за внутрішньою логікою суб'єктивної аргументації, а також для низки негативних ірраціональних відчуттів. Вид соціальної взаємодії, коли сторони усвідомлюють як своє протистояння, так і власне ставлення до цього, у «Філософському словнику» визначається як конфлікт [5, с. 429]. У працях Л. Козера, Р. Дарендорфа, К. Болдінга, Л. Крайсберга, Е. Обершелла, Г. Коллінза, Дж. Рула доведено, що конфліктна взаємодія суттєво гальмує і викривлює самий процес повсякденного відтворення соціального життя, дезорганізує систему розподілу соціально значимих способів життєдіяльності і ресурсів, знижуючи тим самим результативність всієї сукупності суспільних відносин.

Більшість вчених виходять з уявлень про атрибутивність конфлікту соціальному життю і його неминучість. «Всередині будь-якого суспільства спостерігаються конфлікти між групами, партіями, окремими особистостями», – підкреслював Р. Арон [6, с. 517]. Один із засновників чиказької школи соціології Р. Парк включав конфлікт у число чотирьох головних видів соціальної взаємодії поряд із конкуренцією, пристосуванням і асиміляцією, через яку власне й пролягає шлях до співробітництва [7, с. 142].

Толерантність у світлі цього постає як один із принципів оптимізації соціальних контактів та взаємодій в неоднорідному суспільному середовищі,

а відтак – і як затребувана соціальна якість, і як політична необхідність демократично організованої держави, і як важлива вимога та риса політичного процесу в ній, і як норма та цінність політичної культури, і як суттєва передумова досягнення загальнонаціональної згоди з актуальних суспільних проблем та як сприятливий фон процесу їх розв'язання.

Отже, толерантність виступає не лише поведінковим актом ввічливості та прояву культури у відношенні до іншого. Вона є перехідним станом від конфлікту до співробітництва. «Толерантність не скасовує його причини, не долає протиріччя між конфліктуєчими сторонами. Вона лише трансформує розвиток конфлікту у відносно мирне, ненасильницьке русло» [8, с. 34]. Життєва стратегія толерантності націлена не на перемогу над опонентом, а на конструктивну взаємодію з ним. Тому толерантність є більш цікавою з погляду того, які можливості для соціальної кооперації між акторами вона здатна відкрити. В той же час нетерпимість, непримиренність виступають нездоланими бар'єрами на такому шляху.

Зазначена особливість толерантності уможливується завдяки її змісту. Категорія «зміст» позначає єдність всіх елементів цілого, його властивостей і зв'язків, а також всезагальну характеристику цінності, значення чогось. Для прояснення змісту толерантності звернемося до словниково-довідкової літератури.

Філософський словник визначає толерантність як «моральну якість, що характеризує ставлення до людини іншої раси, національності, культурної традиції, релігійної конфесії як до рівно достойної особистості» [9, с. 590].

Енциклопедичний словник з етики також трактує толерантність як якість, що характеризує ставлення до іншого як до рівно достойного і що виражається у свідомому тамуванні в собі відчуття неприязні щодо інакшості іншого [10, с. 493].

Довідник з соціології антиподами толерантності вважає авторитаризм і тоталітаризм із властивим їм ідейним «абсолютизмом», вірою у виключне володіння вищою і незаперечною істиною та одним-єдиним рецептом досягнення добробуту і щастя [11, с. 1128-1129].

Психолого-педагогічні видання тлумачать толерантність як «ознаку гуманної людини» [12, с. 912].

У політологічному словнику (за редакцією проф. В.М. Пічі) толерантність тлумачиться у традиційному смислі як «терпиме ставлення до інтересів і позицій інших сторін при загальній незгоді з ними» [13, с. 113]. Розгорнуте визначення толерантності дає Політологічний енциклопедичний словник. В ньому наголошується на плюральному характері суб'єкта відносин толерантності і показується конструктивна роль толерантності як першого ступеня тріади взаємовідносин: толерантність – повага – співробітництво, що виступає передумовою нормального політичного процесу в демократичній державі і водночас одним із імперативних завдань її політичної системи [14, с. 661].

Отже, проведений огляд визначень показує, що, по-перше, засадничими принципами толерантності виступають цінності свободи, рівності, гуманізму, поваги до гідності людини, її невід'ємних прав. По-друге, у світоглядному плані толерантність спирається на ідею множинності природи самого світу як іманентної властивості його буття. По-третє, відповідно до цього, стосовно світу соціального у якості принципу оперування з притаманною йому багатоманітністю постають терпимість, терпеливість, здатність витримувати негативний вплив ззовні, самовладання, стриманість у власній поведінці.

Ядром толерантності (в розрізі семантичному, історичного походження і доволі тривалої традиції вживання, а також у біолого-медичних дисциплінах) виступає саме терпимість. Невипадково, що в економічних виданнях або в тих, що стосуються військової справи, це поняття не фіксується, адже суперництво (економічне або військове) вже за визначенням несумісне з терпимістю. Напрошується висновок: людина, яка через різні причини не виявляє терпимості до інакшості іншого, не може вважатися толерантною, і, навпаки, першою умовою толерантності (соціальної, політичної, етнічної, мовно-культурної, релігійної тощо) є терпимість. Цілком зрозумілим тому є той факт, що й на рівні буденної свідомості толерантність, як показали соціологічні опитування студентів ряду провідних київських ВНЗ, також асоціюється, насамперед, з терпимістю [15, с. 54].

Підкреслимо, однак, наступне: якщо толерантність розглядати суто як синонім терпимості, то отримаємо спотворене уявлення про її мету та сенс, особливо в контексті авторитетних міжнародних документів, приміром, ухваленої ЮНЕСКО Декларації принципів толерантності 1995 р., в яких наголошується на її значенні, необхідності з боку держав її дотримуватися та рекомендації стосовно шляхів формування.

Відмінність «толерантності» від «терпимості» краще проявлятиметься, якщо звернутися до етимології цього слова. «Толерантність» походить від латинського дієслова *tolero* – «нести», «тримати», «терпіти». Це дієслово застосовувалося у тих випадках, коли було необхідно «нести», «тримати» у руках яку-небудь річ. При цьому малося на увазі, що для тримання і переносу цієї речі людина повинна докладати певних зусиль, страждати і терпіти. З іншого боку, значення слова *tolero* – «викормлювати» та дієслова *tollo* – «вважати своєю дитиною, виховувати, пестити» пов'язують його з ідеєю «виховання» людини, особистості [16, с. 775]. Несхожість між українським та російським «терпимість» та європейським «толерантність» вагома через нестачу саме цього аспекту в структурі даного поняття. За своєю граматичною формою *терпимість* виступає як *passivum pro activo*, що вказує на смислову зорієнтованість даного слова на пасивну участь [17, с. 122-123]. На відміну від цього, толерантність – це у першу чергу чемність, яка потребує деякої самостриманості і яка дозволяє відноситись до «Іншого», *argioris* не такого, як «Я», саме з позиції «Рівного» [18, с. 19].

Як відзначає видатний німецький вчений Ю. Хабермас, даний термін, що виник у зв'язку з конфесійним розколом і що упродовж XVI-XVII ст. застосовувався у сфері права, тепер містить більш широкий спектр значень. В англійській мові «tolerance» має стосунок до поведінкової диспозиції, до чесноти, адже він означає також «допускати», тобто тут висловлюється ідея *мири, межі*, до якої можна терпіти іншу людину чи явище, навіть якщо вони незрозумілі, викликають здивування, неприйняття чи опір. Інше слово «toleration» у широкому смислі позначає терпіння як *стан* вимушеності, коли допускається (а значить, і легітимізується) існування чогось неприємного, що власне й вказує на адміністративно-власну конотацію чистої терпимості, а відтак, й на те, що «toleration» стосується правового акту [19, с. 45].

Толерантність, таким чином, з одного боку, характеризує міру терпимого ставлення людини до неприємного, а, з іншого, – *легітимацію* цього неприємного для неї. Те, що толерується, базується не на емоційній чи релігійній, а на ціннісно-раціональній *легітимності*, котра (за М. Вебером) передбачає усвідомлення значущості деякого порядку, який для певного кола людей асоціюється з обов'язковістю і престижністю і який водночас спирається на юридичну та конвенціональну гарантію до спонукання їх слідувати підтримуваний цим порядком нормі [20, с. 636].

Толерантність є рефлексією акту самодетермінації спрямування людського духу спочатку на іншу особистість і через усвідомлення та оцінку її як носія рівної свободи і відпочатково однакової людської гідності – вже на власну особистість і повернення цієї рефлексії у зворотному напрямі у вигляді сприйняття легітимності цієї інакшості іншого шляхом відповідного волевиявлення і втілення його у власній поведінці. Цей змістовий каркас присутній в дефініціях багатьох вчених. Можна цілком погодитись з В. Тишковим, що толерантність не є вродженою індивідуальною або груповою властивістю, а являє собою зусилля, спрямовані на самообмеження, згоду і *співробітництво* [21, с. 57-58]. Як позицію, що закликає до активності, до *встановлення духовного зв'язку з іншими* на основі принципу гуманності, до розуміння іншого і визнання за ним його прав визначає толерантність Б. Вільямс [22, с. 10].

Позитивним у наведених визначеннях є наголос на якісній особливості толерантності – орієнтувати суспільні взаємодії на порозуміння між суб'єктами і тим самим – слугувати цілісності і функціональності всього суспільного організму. Проте лишається незрозумілим, про яку готовність (інтелектуальну, психологічну, моральну, вольову, іншу) йдеться. По-друге, поза увагою авторів опинилась мотивація такої готовності – чи вона є усвідомленою, внутрішньою, раціонально обґрунтованою або, навпаки, є вимушеною, такою, що склалась під впливом психічного зараження, навіювання, моди тощо.

З нашого погляду, неправильно визначати толерантність через байдужість, яка в певному сенсі є її антиподом. Байдужість як і індиферентність для підтримання соціальної кооперації, соціальних контактів є конструктивно бідною та непродуктивною позицією, яка врешті-решт гальмує силою своєї інерції досягнення необхідних для суспільства злагоди, співпраці, запровадження новацій. На відміну від них толерантність, як справедливо підкреслює Р. Валітова, передбачає пошук розумного компромісу на основі інтересу до іншого. Для толерантності характерна інтенсивна робота думки, аналіз, міркування, співставлення на фоні загальної доброзичливості. Вона «передбачає зацікавлене ставлення до «іншого», бажання досягнути його світовідчуття» [23, с. 34], і тому виражається у прагненні людини порозумітися з іншим через процедури пояснення своїх мотивів, погодження установок та принципів співробітництва, відмови від тиску на іншого та образ його гідності.

Не є синонімом толерантності й поблажливість, оскільки містить імпліцитно відтінок відпочаткової зверхності одного суб'єкта до іншого, виключаючи тим самим принцип рівності у міжсуб'єктних відносинах. Цілком очевидно, що без і поза визнання цього ускладнюється забезпечення прикінцевого плідного результату суспільної співпраці вільних соціальних акторів і підтримання повноцінної функціональної єдності самого соціуму. Тому в науковій літературі толерантність розглядається, перш за все, як пошана і визнання *рівності*, відмова від домінування і насильства, відмова від зведення різноманіття людської культури, норм поведінки до одноманітності або переваги будь-якої однієї точки зору [24, с. 97].

Ввічливість, чемність, доброзичливість та інші комунікативні категорії входять до лінгвокультурологічного поля толерантності, однак кожна з них також не описує її зміст. Як зазначать вчені, толерантність має справу з двома лексико-семантичними варіантами. Один з них належить полю «властивість, якість», а другий – полю «ставлення, відношення». Якщо в першому випадку актуалізується психологічний аспект, то в другому – акцентуються раціональні і соціальні сторони відношення. Поняття ввічливості, чемності не є результатами відношення суб'єкта до іншого у зв'язку з усвідомленням його інакшості й переживанням внутрішнього конфлікту, спричиненого колізією зіткнення відмінностей, що є обов'язковим для ситуації толерантності [25, с. 107].

Як бачимо, проведений аналіз засвідчив нечіткість, крихкість і напластування одне на одного *складових* елементів концепту толерантності. Терпимість, терпеливість, ввічливість, байдужість, поблажливість, доброзичливість і т. ін. – всі вони артикулюють різні іпостасі тієї ж самої світоглядної позиції – примирення з інакшістю іншого. Це дозволило В. Лекторському тлумачити толерантність як представлену через такі типи її функціонування – від пасивного сприйняття інакшості іншого і примирення

з нею аж до активного критичного діалогу з нею, що можливий лише за умови прояву активності суб'єкта:

1) терпимість до існування різних поглядів і практик. Цей тип характеризує ситуацію, коли різні системи поглядів допускаються за умови, якщо вони не суперечать загальнолюдським нормам;

2) повагу до іншого, кого людина не розуміє і з ким не взаємодіє. Цей тип виокремлюють через рівноправність культур і відсутність привілейованої системи поглядів і переконань;

3) терпимість до слабкостей інших. Це збігається з плюралізмом і пов'язане з визначенням привілеїв у системах поглядів і цінностей;

4) збагачення досвіду і критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму [26, с. 46-54].

В царині політичних відносин толерантність відіграє важливу роль. Вона виступає органічною нормою демократичної організації влади, утворюючи той соціально-психологічний клімат, поза і без якого унеможливаються самі демократичні засади і процедури перебігу політичного процесу. Толерантність сприяє репрезентації специфічних інтересів різноманітних меншин, груп, спільнот і трансформації цих інтересів у площину політичної практики.

Толерантність виступає умовою формування і життєздатності ринку політичних ідей, програм, стратегій розвитку, сприяючи їх чесній конкуренції, доступності для ознайомлення з ними широкого загалу, підтримці з його боку оптимальних варіантів і врахуванню альтернативних пропозицій.

У політичному плані толерантність інтерпретується як готовність влади припускати інакомислення в суспільстві, діяльність опозиції в рамках конституції, здатність гідно приймати поразку в боротьбі. Толерантність не вимагає лояльності до політичного опонента і не передбачає відмову

від боротьби за свої цілі. Проте вона спонукає політичних акторів поважати право на відмінність і сприймати цю відмінність як цінність, що заслуговує, принаймні, на уважне вивчення. Толерантність покликана трансформувати креативну, протестну енергію мас у мирне продуктивне русло, через інституційні, організаційні та процедурні механізми формування загальної політичної волі забезпечити суспільство від сваволі, насилля, екстремізму.

Толерантність в політиці означає готовність до діалогу, відкритість до розгляду будь-якого питання, відсутність закритих чи «незручних» для серйозного обговорення тем. Толерантний політик в чомусь дуже важливому має нагадувати досвідченого дипломата, який чудово розуміє необхідність і неминучість компромісів, що покликані сигналізувати соціуму про об'єктивну потребу в забезпеченні не будь-яких, а цілком конкретних умов для підтримування людської солідарності і функціональної єдності суспільства. З огляду на це толерантність виступає одним із засобів гармонізації інтересів в гетерогенному суспільстві, затребуваною передумовою досягнення загальнонаціональної консолідації.

Отже, толерантність є особливий, надситуативний, соціально- і культурно упорядкований тип поведінки суб'єктів політичних відносин, який орієнтується на принципи свободи, поваги до людини та її прав, рівності, цінності плюралізму, згоди між конкуруючими соціальними акторами у найвищих цілях. Оскільки політика є мистецтвом можливого і тому природно тяжіє до прагматичного підходу, то толерантність в ній цінна доти, доки вона є ефективним механізмом утримання неприйнятного у межах можливої легітимності. Проблема визначення цих меж уявляється найбільш складною і відповідальною для політичної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Перекрестова І.Ю. Социально-психологические аспекты толерантности // Актуальні пролеми політики: Зб. наук. пр. / Голов. ред. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. – Одеса: Фенікс, 2004. – Вип. 22. – С. 170-174.
2. Щеколдина С.Д. Тренинг толерантности. – М.: «Ось – 89», 2004. – 80 с.
3. Демократия: конфликтность и толерантность / Под ред. В.С. Рахманина. – Воронеж: Воронежский госуниверситет, 2002. – 402 с.
4. Стернин И.А. Толерантность и коммуникация // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная монография / Отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 324-337.
5. Философский словарь. – К.: А.С.К., 2006. – 1056 с.
6. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Общ.ред. и предисл. П.С. Гуревича. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Политика», 1992. – 608 с.
7. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 432с.
8. Перцев А.В. Современный миропорядок и философия толерантности // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная монография / Отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. – С. 29-51.
9. Словарь философских терминов / Научная редакция проф. В.Г. Кузнецова. – М.: ИНФРА-М, 2004. – XVI. – 731 с.
10. Этика: Энциклопедический словарь / Под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.
11. Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грищанов, В.Л. Абушенко. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1312 с.
12. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; голов. ред. В.Г. Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
13. Політологія: терміни, поняття, персоналії, схеми, таблиці / Наук. ред. В.М. Пічі. – К.: Каравелла, Львів: Новий Світ, 2001. – 320 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
15. Кисла А.О. Национальная толерантность студенческой молодежи // Міжкультурні комунікації та толерантність в освіті: Збірник матеріалів науково-практичної конференції / За ред. О.А. Гриви. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. – С. 53-58.
16. Шворецкий И.Х. Латино-русский словарь: 50 000 слов. – 3-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1986. – 840 с.
17. Шмелев А.Д. Терпимость в русской языковой картине мира // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная монография / Отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков. – М.: Олма-Пресс, 2005. – С. 111-124.

18. Кушніренко І.Ю. Міжнародна толерантність в політичному процесі сучасної України. Дис. ... канд. політ наук. – Одеса, 2008. – 199 с.
19. Хабермас Ю. Когда мы должны быть толерантными? О конкуренции видений мира, ценностей и теорий // Социс. – 2006. – № 1. – С. 45-53.
20. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
21. Тишков В.А. Толерантность и согласие в трансформирующихся обществах (доклад на Международной научной конференции ЮНЕСКО «Толерантность и согласие» / Очерки теории и политики этничности в России. – М., 1997.
22. Уильямс Б. Нескладная добродетель // Курьер ЮНЕСКО. – 1992. – № 6.
23. Валитова Р.Р. Толерантность: порок или добродетель? // Вестник Моск.ун-та. Сер.7. Философия. – 1996. – № 1. – С. 33-37.
24. Тарасишина О.М. Толерантність у сучасній політичній і правовій культурі // Актуальні проблеми держави і права. – 2005. – № 25. – С. 93-99.
25. Михайлова О.А. Толерантность и терпимость: взгляд лингвиста // Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: Коллективная монография / Отв. ред. Н.А. Купина и М.Б. Хомяков. – М.: Олма-Пресс, 2005. – С. 99-111.
26. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме // Вопросы философии. – 1997. – № 1. – С. 46-54.

Рецензенти: Багмет М.О., д.і.н., професор;
Дерега В.В., к.політ.н., в.о. доцента

© Ханстантинов В.О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 07.04.2010 р.